

APSISAUGOJIMAS NUO PERKŪNIJOS

LIETUVAI VALSTIEČIAI SAUGODAVOSI NE TIEK PERKŪNO, KIEK VELNIO. MANYTA, KAD PERKŪNAS TRENKIA TEN, KUR SLEPIASI VELNIAS. Žinoma daugybė įvairių draudimų, kaip negalima elgtis perkūnijos metu, kurie taip pat atspindi žmogaus santykį su velniu. Tokie draudimai dar raiškiau atskleidžia Perkūno bei velnio konflikto, kuris galėjo paliesti ir žmogų, įsivaizdavimą.

Daiktai ir vietos, kuriose gali tūnoti velnias, ypač aiškiai atskleidžia jau aptartose šio tipo sakmėse (LPK 3453 A):

Kartą Perkūnas susitiko velnią. Velnias jam ir sako:

– Aš lišiu prie žmogaus, ir tu manęs neužmuši.

Perkūnas atsako:

– Aš žmogų mušiu ir tave užmušiu.

– Aš lišiu prie gyvulio, – sako velnias.

– Aš gyvulį mušiu ir tave užmušiu.

– Aš palšiu po puodu.

– Aš puodą sudaužysiu ir tave užmušiu.

– Aš lišiu į triobą, – vėl sako velnias.

– Aš triobą uždegsiu ir tave užmušiu, – atsako Perkūnas.

– Aš po akmeniu palšiu, ir tu manęs neužmuši.

– Aš akmenį sudaužysiu ir tave užmušiu.

– Aš po medžiu palšiu, – nepasiduoda velnias.

– Aš medį sudaužysiu ir tave užmušiu, – atsikerta Perkūnas.

– Aš įlišiu į vandenį, ir tu manęs tikrai neužmuši, – sako velnias.

Perkūnas nieko nebeatsakė velniui, ir velnias įlindo į ežerą. Perkūnas per trejus metus davė, davė, pylė, pylė į ežerą, bet negalėjo velnio užgalėti (LTR 3197/35/).

Objektai, kuriuose slepiasi velnias, išdėstyti tokia tvarka: žmogus, gyvulys, namai ir jų apyvokos daiktai, akmuo, medis, vanduo. Su šiais objektais susijusios tam tikros elgesio taisyklės, kurių reikia laikytis perkūnijos metu. Pagal nurodytą seką (su nedideliais pakoregavimais) svarbiausios tų taisyklių čia bus pateiktos bei pakomentuotos.

Griaustiniui griaudžiant pavojus visų pirma iškyla, be abejo, žmogui. Juk, kaip minėta, prie jo gali prisigretinti velnias. Tuomet Perkūnas nutrenkia ne tik velnią, bet ir žmogų. Ypač palankios sąlygos velniui prikibti prie žmogaus susidaro tuomet, kai jis netinkamai nešioja drabužius: atsisagsto juos, atsiraitoja, pasikaišo. Mat rūbų atlanuose gali pasislėpti velnias (BsFM, p. 180; BLMS, p. 26; LTR 739/50; LTR 752/44; LTR 763/366/). Nepatartina kilus perkūnijai ir nešti ką nors susukus sterblėje ar krepšyje, maiše (LTR 752/44; LTR 832/517/). Keletoje sakmių kaip tik ir pasakojama apie žmones, nepaisiusius minėtų draudimų:

Užėjus griausmui eina žmogus pasiraitojęs kelnes. Kažkoks balsas šaukia:

– Žmogau, žmogau, atsiraitok kelnes! Kai tik jis atsiraitojo, išlėkė peliukė, tuokart kad trenkė griaustinis (LTR 1041/95/).

Lyjant bėga boba, pasikėlus andaroką. Kai ji andaroką paleido, tuoj iškrito lydys, į kurį trenkė perkūnas. Matyt, kad lydžiu buvo pasivertęs velnias (LTR 739/109/).

Da neseniai pasakojo no Pajavonio iš Būdviečių ūkininkai Šviderekas ir Šlikas, kaip jiedu sykį matė vieną atsitikimą. Jiem laike perkūnijos beeinant, prieš tiltą kaimo Būdviečių pamatė bėgant mergą, pasikėlus andaroką no lietaus. Prieš patį tiltą pasileido ta merga andaroką, ir tiedu vyrai pamatė, kaip iš jo atlankos išpuolęs rudas katinas nubėgo po tiltu. O tuomsyk sužaibavo kryžium, trenkė in tiltą ir nuskėlė kampa, o toji merga liko gyva (LMD I 133/161/).

Tad velniui, ieškant slėptuvės nuo Perkūno, patikdavo priglusti prie žmogaus. Ši vieta jam atrodė saugi. Matyt, velnias tikėdavosi, kad Perkūnas į žmogų netrenks. Ir iš tiesų Perkūnas vengdavo be reikalo trenkti į žmogų. Juk, kaip rodo sakmės, tik velniui atsitraukus nuo žmogaus, tuoj pat nelabą mušdavo Perkūnas (LMD I 133/161; LTR 759/14; LTR 1041/95/). Tačiau neretai kartu su velniu būdavo nutrenkiamas ir žmogus (BsLP 2, Nr. 5, p. 57; BsLPY 4, Nr. 88, p. 82).

Kadangi velnias dažnai pasiverčia koku nors gyvūnu, griaudžiant vengta būti arti šuns, ypač juodo katino ir iš viso juodų gyvulių (LTR 739/50, 51; LTR 828/364/). Iš namų būdavo išvaromi katės ir šunys: „Perkūnijai trenkiant kates ir šunis vydavo iš trobos lauk, kad į namą nespirtų“ (LTR 293/613/). „Gyvulių neleidžia todėl, kad dažnai velniai, pasivertę gyvuliais, ir eina prie žmonių“ (LTR 739/50; žr. taip pat LTR 293/864; LTR 374d/2377; LTR 739/59/). Gyvulys turbūt buvo suvokiamas ne kaip velnio slėptuvė, o kaip viena iš galimų jo inkarnacijų.

Pradedant griausti trobose būdavo uždarinėjamos durys, langai, net užkamšomi kaminai: „Todėl reikia užsidarinėti durys ir langai, kad perkūnas neturėtų pro kur įlįsti“ (LTR 757/61/). „Perkūnijos metu reik uždarinėt langai, durys, užkišti kaminas, kad persekiojamas velnias

negalėtų įlįsti į trobą“ (LTR 828/139/). Taigi namuose būdavo uždarinėjamos visos angos, pro kurias į vidų patenka velnias ar perkūnas.

Saugojo nuo perkūnijos skambinimas varpeliu, einant aplink namus: „Kada Perkūn's griauja, reikia su šventytu kankalėliu, ape namus bėgiojant, kankaliuoti, kad velniai nubėgiotų ir Perkūn's velnią trenkdami's, į namus netrenktų“ (BsLP 2, Nr. 13, p. 60). „Yra tokių skambučių, su kuriais prieš audrą eina aplink namus ir skambina“ (LTR 1041/110/).

Šūksniai ir kitoks triukšmas dažnai taikyti, siekiant nuvyti nepageidaujamas mitines būtybes. Sakysim, „Sūduvių knygelėje“ (1563 m.) aprašoma, kaip mirusiojo artimieji, mosuodami kardais ore, šaukdavo: „Begeyte, Begeyte Pecolle“ (102, p. 257–258). Matyt, šiuo šūkavimu norėta nubaidyti požemio dievą Pikulą. Panašiai turėjo veikti ir skambinimas varpeliu einant aplink namus prieš audrą. Tai turbūt apsaugdavo ne tik nuo perkūnijos, bet ir nuo velnio.

Namų apsaugai nuo perkūnijos būdavo naudojami augalai. Trobas iškaišydavo diemedžiais (LTR 1300/157/), beržo, ažuolo šakomis, kiečiais: „Na perkūnijas kiša padungtėn ar pa kreklu aktovose švistus kiečius, beržiukus, ūžala, laukinia diemedžia ir visokių žalių“ (LTR 1032/21/). Virš durų staktos prikaldavo karklo kryželį (LTR 758/26/). Ypač būdinga per audrą rūkyti visus namų kampus šventintomis verbomis – kadagiais, Devintinių berželiais, sudžiovintomis Žolinės gėlėmis: „Laike griaustinio tėvai parūko šventinto verbų ėgliaus arba sudžiovintų nuo Žolinės gėlių“ (LTR 757/64/). „Pašvęstais Didžiajam Šeštadienį ėgliais rūkyti visus trobos kampus“ (LTR 739/43/). „Kad apsisaugoti pačiam ir apsaugoti namus, žmonės rūko švęstomis žolėmis, ypač Devintiny pašventintomis“ (LTR 739/46/). „Nuo perkūno trenkimo smilko žolėmis, pašvęstomis per Žolinę, ir berželio lapais, pašvęstais per Devintines“ (LTR 757/78/). „Jeigu nori, kad griaudžiant griausmas netrenktų, tai namus reikia iškaišyti Devintinio berželiais“ (LTR 2132/29/).

„Perkūnui užeinant smilko Dievo kūno šv. rūtomis (Dievo kūno dieną šventintomis rūtomis), šventintomis raskilomis arba verbų skujomis, arba kitomis per Žolinę šventintomis žolėmis“ (LTR 758/31/).

Sakmėse pasakojama, kaip parūkius verba ir per Žolinę šventintomis žolėmis, iš namų pasišalina velnias, užklydęs čionai kaip pakeleivis ar vokietukas:

Prieš kokius 90 metų Alsėdžių miestelyj (Alsėdžių v.) viena moteriškė likusi vieną vieną namuose, nes kiti buvę išėję į laukus darban. Staiga nei iš šio, nei iš to užėjęs trankus Perkūnas, o moteriškė labai bijojusi Perkūno, kad ją nutrenktų. Kad Perkūną nusuktų į šalį ir kad jis ant viršaus neužteitų, ji, pagriebusi sauja verbų ir Žolinėje

šventintų žolių, bėgdama per gryčią kieman, pamačiusi pro langą iš kiemo į gryčios priėngį įeinantį ponaitį, lyg vokietuką juoda skrybėle, juodais rūbais apsirengusį, batais apsiavusį. Ji pradžiugusi, kad ji būsianti nebe viena: nebijosi Perkūno. Vos spėjusi įmesti kamine ugniavietėn į degančias anglis šventenybių, bėgusi priimti įeinančiojo gryčion ateivio, bet išieškojusi gryčioj visus pašalius, kampus ir užkampius, pagaliau išbėgusi kieman, o ateivio niekur nebemačiusi. Iš tiesų biasas buvęs vokietuku pasivertęs, ir jei moteriškė nebūtų gyvenamojo namo užsmilkiusi šventintomis žolėmis, vokietukas būtų pradėjęs vaipytis prieš žaibus, ir Perkūnas, neapsikešdamas vokietuko pasityčiojimu, būtų trenkęs į jį ir tuo būdu būtų uždegęs gyvenamąjį trobesį (LTR 758/4)¹.

Nemažas dėmesys audros metu namuose buvo skiriamas ugniai. Ypatingą galią apsaugant namus nuo perkūnijos turėjo per Velykas pašventinta ir židinyje įkurta ugnis: „Kad apsaugot nuo perkūno trenksmo namus, reikia prieš šv. Velykas, kai šventina ugnį, parsinešt ugnies ir visą savaitę išsaugot, kad neužgestų“ (LTR 828/300/). Šiaip griaudžiant griauštiniui drausdavo kūrenti ugnį: „Ir krosnį tada negalima kūrenti. Ugnis užblėsinama“ (LTR 757/61/). Šis draudimas motyvuojamas tuo, kad ten, kur dega ugnis, gali būti pasislėpęs velnias (LTR 832/347/), kad kamine slepiasi nuo audros sušalęs velniukas (LTR 832/138/).

Jeigu žaibas uždegdavo trobą, vėlgi laikytasi tam tikrų taisyklių. Kai kur sakoma, kad Perkūno uždegtų namų iš viso negalima gesinti, nes tai šventa ugnis (TŽ 5 644; BrčNR, p. 475). Kartais ugnis vis dėlto gesinama, bet ypatingomis priemonėmis. Vandeniui gesinti Perkūno padegtos trobos negalima. Patartina gesinti ugnį rūgščiu pienu (LMD I 639/15/; LTR 303/166/; LTR 760/15/; LTR 828/105, 242, 307/). Perkūno įžiebta ugnis gali būti užgesinta ir kokia kita rūgštimi: burokų rasalu (LTR 760/15/; LTR 1032/187/). Tam reikalui tinka dar ir ožkos pienas (LTR 828/307/); LTR 1032/172/; LTR 1041/118/). Galbūt pylimas ant ugnies pieno – tai auka Perkūnui.

Kiek kitokių elgesio taisyklių laikytasi žmogui esant lauke, gamtoje, kur pavojų slypėdavo dar daugiau. Juk atvira erdvė lengviau prieinama velniui – Perkūno priešininkui, kurio audros metu reikėdavo saugotis.

Daugelyje tikėjimų kaip žmogui pavojingos vietos, kaip velnio dominijos paminima: akmuo, vanduo (ar bala), ežia, neužversta vaga (apie medį bus kalbama toliau): „Už tai į akmenis muša perkūnas, kad dažniausiai sėdi ten velnias“ (LTR 739/63/). „Daugia žmonės sako, griausmas mušas į vandenį, akmenį ir į didelį ažuolą“ (LTR 757/73/).

¹ Kad verba nubaidydavo velnią, patvirtina ir Jurginių papročiai. Išgenant gyvulius, jie būdavo išplakami verba, kad velnias jų nekankintų (BLKŠ, p. 177). Gyvulius dar ir apsmilkydavo verba: tam, kad gyvatė neįkirstų, griausmas neužmuštų (BLKŠ, p. 178).

„Kai griaudžia, negalima bristi per vandenį, nes gali trenkti“ (LTR 757/136/). „Perkūnijos metu reik neit ežia, vaga, keliu, o tiesiai per laukus, tąsyk netrenks“ (LTR 828/124/). „Griaudžiant nereikia stotis vagoj, o stotis reikia ant sumecimo“ (LTR 374c/1313/). „Jeigu per dirvoną pervaryta viena vaga, bet neužversta, nepadarytas sumetimas, ten nestovėk, nes Perkūnas trenkia“ (LTR 1041/112/; žr. taip pat LTR 757/135; LTR 832/319/; LTR 1000/125/).

Vienu iš būdų apsisaugoti perkūnijos laikyta rato aplink save apibrėžimas. „Jeigu perkūnija užklumpa moteris lauke pjaunant javus, tai visos susėda krūvoj ant kalno, viena vidury paima pjautuvą, kiek ranka pasiekia apsirėžia aplink ir numeta pjautuvą šalin, tai tame rate būnant griausmas nenutrenks“ (LTR 1041/107/). Iš pasakų gerai žinoma, kad apskritimas, apibrėžtas aplink žmogų, saugojo nuo velnių bei kitų piktų jėgų (AT 307). Viena iš šios pasakos variantų pasakojama apie jaunuolį, kuris naktį eina budėti į koplyčią prie užkeiktos panos. Jis apsirėžė aplink save ratą ir laukia. Pasirodė pana su pulku juodųjų, bet jo negalėjo pasiekti (LMD I 334/1/; žr. taip pat LTR 452/86/; LTR 3783/2085/).

Kad apskritimas – tam tikras apėjimas ratu atliko apsauginį vaidmenį nuo perkūnijos bei ledu, rodo ir toks paprotys: „Jeigu laukus kokio nors kaimo apvaro vaga su dviem juodais dvinais jauteis ir dvinupusė artojas, tai toks apvagojimas apgina laukus nog perkunijun, ledun, visokiun ligun ir kitun nelaimiun. Pasakojama, Oškabalun laukai buven apvaryti tokeis šventais jauteis, drauge su ariku ejan žmonės giedodami aplink visus laukus“ (BsFM p. 179). Taigi laukus turėdavo apvagoti artojas – vienas iš dvynių su dviem juodais dvyniais jaučiais. Šis ritualas, be abejo, yra susijęs su dvynių mitu.

Išsklaidyti debesis ir išvengti audros padėdavo dar ir įvairios specifinės priemonės. Tam neretai būdavo naudojami namų apyvokos daiktai. Tikėta, kad debesis prasiskiria metus į kiemą kažergą ar pušų šluotą: „Prieš griausmą išmeta kažergas ir pušinę, kad debesį nusuktų“ (LTR 1032/7/; žr. taip pat LMD I 200/2/; LTR 1032/8/; LTR 1036/6/). Išsklaidyti debesis galima ir ližę išmetus į lauką: „Vos pradeda Perkūnas trankytis, reikia išnešus ližę išmesti lauke – praskirsto debesis ir Perkūnas neturi kur važiuoti“ (LTR 828/302/). Žinoma, kad debesis perskirdavo ir debesylas: „Traukdavo debesylo žolės lapą, kad persiskirtų per pusę debesis“ (LTR 739/42/; žr. taip pat LTR 2132/35/).

Ypač gausu tikėjimų, aiškinančių Perkūno, žmogaus ir velnio sąsają su medžiais. Medyje dažnai lindi velnias. Todėl perkūnijai užėjus nerekomenduojama stovėti po medžiu, ypač po aukštu: „Po medžiu

nestovėt, mat į drevę įlenda kavodamasis nuo perkūno velnias, o perkūnas tuoj trenkia į jį“ (LTR 757/56/). „Senieji vaikams sako, kad perkūnui bildant nestovėti po dideliais medžiais, velnias stovi medy – perkūnas į jį trenkia“ (LTR 758/80/). Jei žmogus, griautiniui griaudžiant, atsiduria lauke, kur nėra neaukštų medžių, patariama stovėti lygioje vietoje: „Reikia stovėti ant lygios vietos, nes laksto velnias, kuris lenda visur, kavojas ir lenda po rūbais, akmenimis“ (LTR 739/52/; žr. taip pat LTR 374c/1309/).

Ažuolas, nors ir aukštas medis, tačiau kai kuriuose tikėjimuose teigiama, kad šio medžio Perkūnas nemuša, esą jis pernelyg kietas: „Griausmas užžala nemušus, neinšerius“ (LTR 1032/22/). Taip pat pažymimas apsauginis šio medžio vaidmuo nuo perkūnijos: ažuolo šakelių būdavo prikaišoma trobose po gegnėmis, ir tai sergėdavo nuo griautinio trenksmo (LTR 1032/21/). Tačiau kartais aiškinama priešingai: griaudžiant geriau nesislėpti po ažuolu – Perkūnas gali trenkti į šį medį, kadangi jame slepiasi velnias (LTR 757/93/). Kai kuriose sakmėse pasakojama, kaip Perkūnas suskaldo ažuolą, persekiodamas savąjį priešą: „Velnias, norėdamas pasislėpti nuo perkūno, lenda į ažuolo skylę, o perkūnas kaip muša, tai ir ažuolą sutrupina“ (LTR 757/93/).

Prieštarinčiai vertinama ir eglė. Vienu sakoma, kad eglė – šventas medis, ir po ją pasislėpus Perkūnas netrenks: „Galima slėptis po verba arba egle, tai šventi medžiai, ten netrenks. Daugiausia trenkia slepiantis po epuše“ (LTR 1041/108/). Kiti žmonės mano, kad griaudžiant pavojinga stovėti po egle: „Perkūnijos metu nereikia stovėti po medžiu, nes velnias stengiasi pasislėpti. Velnias slepiasi dažniausiai eglėje, todėl labai pavojinga stovėti po ja“ (LTR 759/7/). Velnio ryšį su egle galima būtų aiškinti tuo, kad šis medis, kaip teigia N. Vėlius, siejasi su mirusiais, su jiems skirtomis apeigomis. Visiems gerai žinoma, kad prie namo, kur pašarvotas miręs žmogus, pabarstoma eglėšakių, mirusysis į kapines buvo vežamas beržais arba eglėmis papuoštame vežime, iš eglė šakų pinami laidotuvių vainikai (172, p. 73).

Tikėjimuose išryškėja ir lazdyno dvejopa prasmė. Aiškinta, kad gerai stovėti po lazdynu: „Jei griaudžia, reikia stoti po lazdynų krūmu“ (LTR 339/1/63/; žr. taip pat LTR 828/310/). Namų langai, durys būdavo apkaišomi lazdyno šakutėmis – mat lazdyno velnias bijo (LTR 1032/23/). Tačiau kitur teigiama, kad po lazdynu kartais vis dėlto slepiasi velnias, nes ten nepasiekia Perkūno kulkos (LTR 828/346/).

Išskirtinis dėmesys skirtas šermukšniui, medžiui, kurio itin bijodavo velnias. Vienoje sakmėje (LPK 3346) paaiškinama, kodėl velnias

vengia šermukšnio. Pasakojama, kad Dievas liepęs velniui atspėti visu medžių vardus. Velnias visus vardus atspėjo, tik žodžio „šermukšnis“ neištarė tepasakęs „mukšnis“. Todėl velnias šermukšnio ir bijo (LMD I 1063/1060/; žr. taip pat BsLP 1, p. 10; LTR 1406/424/). Iš pasakų žinoma, kad velnią galima užmušti šermukšnio uogomis (LTR 2567/1284/), kad kvailys užmuša velnią šermukšnine lazda (LTR 1207/1/). Kadangi šermukšnio bijodavo velnias, tikėta, kad po juo yra saugu audros metu: „Patariama stovėti po šermukšniu, nes jį retai trenkia, velnias šermukšnio baidosi“ (LTR 832/295/). Taip pat ir namus nuo griaustinio apikaišydavo šermukšniais (LTR 828/111/). Kad perkūnija į namus netrenktų, šermukšnius sodindavo prie namų vartų (LTR 828/308/). Šermukšni įkaldavo į namų slenkstį, kad velnias į namus nepatektų ir griausmas nemuštų (LTR 1032/151/). Namuose esantį velnią palima būdavo išvaryti šermukšniniu brūkliu“ (LTR 758/68/). Šiek tiek kitaip nei paminėtais atvejais, šermukšnio vaidmuo interpretuojamas sakmėje apie tai, kaip velnias griaudžiant perkūnijai prašosi įleidžiamas į butelį (LTR 832/650/). Velnias pageidauja, kad butelis kuriame jis lindės, būtų užkimštas šermukšniniu kamščiu. Šermukšninis kamštis turėtų apsaugoti patį velnią. Gal čia esama tiesiog vėlyvesnio su mitine logika jau nesiderinančio nenuoseklumo, suvokiant šermukšnio reikšmę.

Tiesioginį šermukšnio ryšį su griaustinio dievu patvirtina germanų mitologija. Snorrio Eddoje pasakojama, kad Toras, patekęs į labai patvinusią Vimur upę, gelbėdamasis įsikabino į šermukšni. Dėl to net atsirado posakis: „Reynir er björg Pórs“ ‘Šermukšnis yra Toro išsigelbėjimas’ (178 2, p. 128). Apsauginis šermukšnio vaidmuo atsekamas ir iš senų archeologinių radinių. Viename bronzos laikų kape šalia žmogaus palaikų rasta įvairių daiktų: arklio dantys, žalčio stuburas, paukščio trachėjos dalis ir kt. Tarp jų buvo ir šermukšnio šakelė (37, p. 165–166). Ši šermukšnio šakelė, įdėta į karstą, galėjo atlikti apsauginį vaidmenį.

Tikėjimai, susiję su apsisaugojimu nuo perkūnijos, jau yra patyrę naujesnės mąstysenos bei pasaulėžiūros įtaką. Palyginti su senaisiais, kai kurie jų yra gerokai pakitę ar bent jau įgiję naujesnės prasmės niuansų. Dėl to tikėjimuose, aiškinančiuose su perkūnija susijusius reiškinius, saugojimosi nuo perkūnijos būdus bei priemones, atsiranda tiek daug prieštaringų, kartais net vienas kitą paneigiančių interpretacijų bei teiginių.